

Иво Братанов

УПОТРЕБА НА НАДРЕДНИТЕ ЗНАЦИ В КНИГИТЕ НА МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ

This publication is focused on a problem which has so far been given little attention – the use of above-the-line signs and markings in Mathey Preobrazhenski's books. The text is an attempt to elucidate the application of various above-the-line signs. Special attention is paid to cases in which the signs and markings used differ from the common norms of writing in Old Bulgarian books.

The language material is excerpted from Mathey Preobrazhenski's Handwritten Literary Collection from 1853 and from his typeset books.

Матей Преображенски¹ е един от видните български народни будители от третата четвърт на XIX в. Той се изявява като разностранна личност – културно-просветен деец, революционер, пътуващ книжар, изобретател, селекционер, народен лечител, инициатор за създаване на кооперации, общественик, писател и издател.

Книжовното дело на Матей Преображенски обхваща два ръкописни сборника и шест печатни книги. Най-ранният книжовен труд на бележития народен будител вероятно е ръкописният сборник (по-нататък РС) *Кни'жица ма'лаа*², съставен през 1853 г.³ От 1867 до 1872 г. включително Матей Преображенски издава 6 печатни книги. Всички те са отпечатани в Русе от печатницата на Дунавската област⁴.

В предложеното научно съобщение ще разгледам употребата на надредните знаци в българската част на РС и в печатните книги на Матей Преображенски.

I. Надредни знаци в Кни'жица ма'лаа.

Както в черковнославянския език, така и в разглеждания тук ръкопис се употребяват пет надредни знака – паерчик, две точки, титли, придихания и ударения (за изписването на надредните знаци в черковнославянските печатни книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 13 – 14, *Атанасий* 1986: 13 – 14 и *Алв'пій* 1991: 20 – 23). Особен случай на изписване на надредни знаци представлява поставянето на букви в надредна позиция, което се среща в РС.

1. **Паерчик.** В проучвания текст паерчикът се употребява много по-често, отколкото в черковнославянските печатни текстове (за изписването на паерчика в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14, *Атанасий* 1986: 14 и *Алв'пій* 1991: 21). Причината за това вероятно е желанието на книжовника да пести място при писането на текста. Пак поради същата причина той пише и редица букви като надредни знаци (конкретни примери вж. по-долу).

1. 1. В РС паерчикът е използван с две функции. В края на думата паерчикът показва изпуснат краесловен ъ или ь, например *сѣрїи'* (с. 151), *да зѣиши'* (с. 169), *ипа'к'* (с. 176), *возлю'бих'* (с. 180), *црѣквѣ'* (с. 225), *раздѣлѣ'ч'* (с. 160), *под'* (с. 162), *мы'слѣх'* (с. 163), *глѣ'дам'* (с. 163), *роди'л'* (с. 150), *ѣдва'м'* (с. 163), *имат'* (с. 152), *въ со'н'* (с. 153). При изпускане на буквата ъ или ь в средисловие на графична дума паерчик обикновено не се пише, вж. *почна'лсамъ* (с. I), *ре'кохмѣ* (с. 155), *ка'кти* (с. 208), *немо'жимса* (с. 219). В редки случаи Матей Преображенски поставя

паерчик при изпускане на з или ь в средисловие на графична дума, например как'самз (с. 223).

1. 2. С паерчик се отделят представките, завършващи на съгласна, от корена на думата, вж. например воз'ра'довахъ (с. 160), раз'сѣжда'вахъ (с. 166), воз'диха'ніе (с. 165), воз'лювы'хъ (с. 149), воз'лю'бихъ (с. 180). В черковнославянските книги паерчикът не се употребява с такава функция.

1. 3. Във връзка с употребата на паерчика са открити следните особености:

1. 3. 1. В края на една и съща дума може да се напише или буквата з, или паерчик, вж. например мы'слѣхъ (с. 163) и мы'слѣхъ (с. 164), мо'стъ (с. 158) и мо'стъ (с. 158).

1. 3. 2. Представка, която представлява буква за гласен звук или завършва на буква за гласна, не се отделя с паерчик, например ѡста'вилъ (с. 151), ѡста'на (с. 198), попи'та (с. 204).

1. 3. 3. В РС паерчикът може да означава не само изпуснат з, както е в черковнославянските книги ('Алв'пій 1991: 21), но и изпуснат ь, вж. например црѣквѣ (с. 225).

Докато в черковнославянските печатни текстове се наблюдават само незначителни колебания при отбелязването на паерчика и на еровите букви (някои от тези колебания навярно се дължат на различната практика в печатниците, отпечатващи черковнославянските богослужебни книги), в РС е налице учестено

изписване на паерчика, което свидетелства за отклонение от черковнославянските правописни норми.

2. **Две точки.** Според правилата на черковнославянския правопис, надредният знак две точки се пише над буквата *десетично и* (i) и над буквата *ижица* (v).

2. 1. **Две точки над буквата i.** Над буквата i Матей Преображенски пише две точки, като се съобразява с правилата на черковнославянския правопис. Две точки над i се пишат тогава, когато i означава неударена гласна и гласната не се намира в абсолютното начало на думата, вж. например *ѡкто'врїи* (с. I), *ѿ хрїста̀* (с. III), *бл҃гопрїа'тна* (с. 150), *воз'диха'нїе* (с. 165), *р҃с'скїи* (с. 149), *пр҃носла'вїи* (с. 147), *хот'в'нїю* (с. 147), *о҃҃ни'лїи* (с. 147). Както в черковнославянските книги, така и в РС не се поставят две точки над буквата i, ако над нея е изписан друг надреден знак, например *їер҃сали'мскїа* (с. 147), *їїса* (с. 227), *їг҃с'менъ* (с. 151), *на їг҃с'мена* (с. 148), *ма҃рїа* (с. 147), *да го вїа* (с. 152), *вїахъ* (с. 153), *скрї'енw* (с. 181).

2. 2. **Две точки над буквата v.** Според черковнославянските правописни правила, над буквата v се пишат две точки, ако v се чете като [и] и ако над буквата няма друг надреден знак. В българската част на РС не е засвидетелстван нито един случай, в който буквата v означава неударена гласна [и]. Затова никъде в българската част на РС

не е засвидетелстван случай, в който над буквата *v* се поставят две точки.

3. **Титли.** Титлите, засвидетелствани в РС, са два вида, колкото са и в черковнославянския език (за изписването на титлите в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 13, *Атанасий* 1986: 13 – 14 и *Алв'пий* 1991: 20 – 21). В повечето случаи употребата им следва правилата на черковнославянския правопис.

3. 1. С проста титла се съкращава гласен звук, например *вѣсло'въ* (с. 225), *црѣквѣ'* (с. 225), *вѣгопрѣл'тна* (с. 150). Има и случаи, в които чрез изписване на проста титла се съкращават гласен и съгласен звук, например *сѣ̀а* (с. 151), *сѣ̀го'рскаа* (с. 155), *члѣкѣ* (с. 224), *и́са* (с. 227). Тази употреба на простата титла е съобразена с правилата на черковнославянския правопис.

Простата титла се употребява и като знак, че буква е използвана със своята числена стойност, например *въ лѣто аѡѡ* (с. 147), *повѣствованіе тре'тіе: ѣ •* (с. 180).

3. 2. С буквена титла се съкращават гласна и съгласна. Засвидетелствани са следните буквени титли:

а. добро-титла, вж. *навѣлка* (с. 213);

в. он-титла, вж. *пѣкѣ* (с. I), *пѣркѣ* (с. 225);

в. слово титла, вж. *хрѣ̀а* (с. 213, 227), *во хрѣ̀а* (с. 155), *за хрѣ̀а* (с. 203), *мѣ̀ѣ* (двукратно на с. I), *гдѣ̀а* (с. 225), *спѣ̀а* (с. 226), *прѣ̀ославіи* (с. 147), *нѣ̀аа* (с. 215), *ѡ гѣ̀же* (с. 204), *Гѣ̀же* (с. 208), *Гдѣ̀и* (с. 210, 211), *аѣ̀лѣ*

(с. 216), ѡѣ мѣти'рѣ (с. 148).

3. 3. В някои случаи Матей Преображенски се отклонява от черковнославянските правила за изписването на титлите. Засвидетелствани са следните особености при употребата на титлите в РС:

3. 3. 1. В черковнославянските печатни книги с титла се съкращават само „слова, обозначающія предметы особо уважаемыя и почитаемыя [...] или же слова, часто встрѣчающіяся въ рѣчи” (*’Алѣксѣй* 1991: 21). Матей Преображенски съкращава с титла и думи, които обикновено не се съкращават по този начин в черковнославянските книги, например дѣнь (с. I), мѣць (двукратно на с. I), пѣкъ (с. I). Съществителното име ѡте'цъ обаче, което според правилата на черковнославянския език се съкращава с проста титла, в РС е засвидетелствано по два начина – без съкращение (вж. ѡтцѣ на с. 215 и ѡтцѣ на с. 298) и съкратено (вж. ѡче на с. 214).

3. 3. 2. Черковнославянският език разграничава думите ѡгѣлъ „ангел; възвестител и изпълнител на Божията воля” и ѡггелъ „зъл дух” посредством изписването на титлата (вж. *’Алѣксѣй* 1991: 21). В РС такава разлика не се прави и съществителното име ѡггелъ се употребява със значението **ангел; възвестител и изпълнител на Божията воля**, вж. ѡнгелы (с. 187), ѡнгелы те (с. 187).

3. 3. 3. Титлите не са последователно употребени в проучваната

книга. Някои думи, които в черковнославянските книги обикновено се съкращават с титла, тук са засвидетелствани и без съкращения, например *хрїста̀* (с. III).

4. **Придихания.** В РС е засвидетелствано само леко придихание (лат. **spiritus lenis**). То се употребява според правилата на черковнославянския правопис (за изписването на придиханията в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14, *Атанасий* 1986: 13 и *Алв'пій* 1991: 20). Леко придихание в РС се пише над буква за гласен звук, която се намира в абсолютното начало на думата, например *̀лпрї'ллїй* (с. I), *̀лѡ'нска* (с. I), *̀ксто'врїй* (с. I), *̀й* (двукратно на с. I), *̀гв'менъ* (с. 151), *̀ста'вил'* (с. 151), *̀ди'нъ* (с. 163), *̀ко* (с. 167, 169).

Гъстото придихание (лат. **spiritus asper**), което според правилата на черковнославянския правопис се пише над началната буква *v*, не е засвидетелствано в проучваната книга, защото в нея няма нито една дума, започваща с буквата *v*.

5. **Ударения.** Ударенията в РС се пишат според правилата на черковнославянския правопис (за изписването на ударенията в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 13 – 14, *Атанасий* 1986: 13 и *Алв'пій* 1991: 20).

5. 1. **Остро ударение (оксия,** грц. *προσφδία ὀξεῖα*, лат. **accentus acutus**) се поставя над буква за гласен звук, която не се намира в абсолютния край на думата, например *мо'йто* (двукратно на с. I), *рождѣ'ніе* (с. I), *лѡ'то* (четирикратно на с. I), *годи'ны* (с. III), *до'йде* (с.

147), ма'йка (с. I), бл'гопр'їа'тна (с. 150), ст'ого'рскаа (с. 155). Над едносрична дума, чиято гласна не е в абсолютното краесловие, също така се пише оксия, например мо'ст' (с. 158).

Ако след буквата за гласен звук следва само буквата й, също така се пише остро ударение, например то'й (двукратно на с. 150), ко'й (с. 165).

Възприетото в РС черковнославянско правило за изписване на оксията се прилага също така при изписването на думи от турски произход, вж. св'та'нъ (двукратно на с. II), мах'м'тъ (с. II).

5. 2. **Тежко ударение (вария**, грц. **προσφδία βαρεῖα**, лат. **accentus gravis**) се пише над буква за гласен звук, която се намира в абсолютното краесловие, например гд'ѣ (с. 164, 200), добр'ѣ (с. 164, 188, 199, 208, 209, 221), ѿ гд'ѣ (с. 158, 188), вылò (с. I), ѿ хр'їста (с. III), д'ѣлà (с. 147), ѿ гп'жè (с. 204), Гп'жè (с. 208). По същия начин се отбелязва ударение и над сама буква за гласен звук, вж. например è` (с. 150, 157, 168) и à` (с. 149).

5. 3. **Облечено ударение** (черковнослав. ка'мора). Облеченото ударение се употребява в черковнославянските книги за различаване на падежните форми за мн. ч. и за двойствено число от еднакво звучащите падежни форми за ед. число (*Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14; *Атанасий* 1986: 13; *Алм'пій* 1991: 20). В проучваната книга то се използва с тази си функция, но съвсем рядко – в прилагателното име

сѣѣа (с. 198) и при изписването на показателното местоимение за ср. род мн. ч. сѣа, вж. Сказа'ніе ѡ то'мже ѡтцѣ, ка'кѡ нехвала'са сѣа ска'зѡвалз (с. 298).

Както в черковнославянските книги, така и в РС камора се пише и над междуметиего ѡ̃ (двукратно на с. 150; с. 154; двукратно на с. 165; двукратно на с. 166).

5. 4. **Особености при изписването на ударението.**

5. 4. 1. Второстепенните ударения не се отбелязват, вж. например пло'дно'сна (с. 149) и рско'дѣ'ліе (двукратно на с. 155).

5. 4. 2. Ако думата е съкратена с титла или по друг начин и гласната под ударение не е изписана, ударението не се отбелязва. Ако думата е съкратена, но гласната под ударение е изписана, Матей Преображенски отбелязва ударението (вж. примерите тук, т. 3. 1., 3. 2. и 7. 3.).

5. 5. **Смислоразличителна функция на ударението.** Чрез изписване на ударението се различават предлогът **по** и формообразуващата частица **по**, с която се образуват сравнителните степени на прилагателните имена и на наречията. Над предлога **по** не се пише ударение, вж. **по** бо'лгарски (с. 149) и **по** мол'дова'нски (с. 182). Над частицата **пò** се пише вария, вж. **пò** ма'лакз (с. 171), **пò** мно'гъ (с. 180), **пò** гвле'мички (с. 181), **пò** рѣ'дко (с. 181), **пò** гвле'мичка (с. 182), **пò** кра'сна (с. 182, 188, 189), **пò** пре'дни те (с. 225), **пò** гвла'ма (с. 189, 199), **пò** напре'дз (с. 154, 198).

Чрез изписване на ударението се различават съюзът **пѣк** и наречието **пак**. Както съюзът, така и наречието се пишат с буквата ѡ, но Матей Преображенски не поставя ударение над съюза, а над наречието пише ударение, срв. пакъ (с. 184, 185) и па'къ (двукратно на с. 159; с. 160, 204; двукратно на с. 208; двукратно на с. 209).

6. Място на придиханието и на ударението.

6. 1. Място на ударението над буквата ѡ. Когато над буквата ѡ се поставя ударение, то се пише над втората съставка на буквата, както е възприето и в черковнославянските книги, например ры'ба (двукратно на с. 156), вы'хъ (с. 152), вы'дѣ^м (с. 147), ѡбиколы'хъ (с. 148).

6. 2. Място на придиханието над буквите оу и ѡ. Матей Преображенски пише буквите оу и ѡ само в абсолютното начало на думите, както е прието и в черковнославянските книги (*Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 8, 10; *Атанасий* 1986: 11;⁹ *Алв'пій* 1991: 18), затова над тези букви той поставя придихание. Придиханието над оу и ѡ се пише над втората съставка на буквата, вж. оу'ни'лїй (с. 147), оу'стро'и (с. 153, 154), до кат' оу'мрѣ (с. 167), са оу'бѣ'рнѣ (с. 208), оу'ти'вѣ (с. 169), ѡдѣ'ши (с. 215).

6. 3. Място на придиханието над главни букви. Когато дадена дума започва с главна буква, Матей Преображенски изписва придиханието над буквата, например И (с. 147, 149).

6. 4. Комбинации от придихание и ударение (исо и апостроф).

В черковнославянските книги има два вида съчетания на придихание и ударение – *исо* и апостроф (*Караджюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14). В РС е засвидетелствано само *исо*. То представлява съчетание от леко придихание и остро ударение, като придиханието се намира на първо място. *Исо* в проучвания текст се пише според черковнославянските правописни правила – над буква за гласен звук, която е ударена и се намира в абсолютното начало на думата, вж. *ѣмъ* (трикратно на с. 173), *ѣмето* (с. 149), *не ѣмашъ* (с. 197), *ѡ ѡдара* (с. 210), *ѡзъ* (трикратно на с. 147; с. 153, 163).

Исо над буквите *оу* и *ѡ* също така се поставя над втората съставка на буквата, както се пише и придиханието, например на *оуѣчишъ* (с. 152), *оуѣнѡри те* (с. II), *ѡ оуѣстъ* (с. 154), *оуѣмна та* (с. 186), на *оуѣмѣ* (с. 167), *ѡвно* (с. 153), *ѡма* (с. 166), *ѡ ѡвлшихса* (с. 298), *ѡвѣ* (с. 147).

Когато главна буква означава ударена гласна, *исото* се пише над буквата, вж. *ѡзъ* (с. 152).

7. Особенности.

7. 1. Над енклитичното местоимение *ѣ* (лично или притежателно) Матей Преображенски пише леко придихание и тежко ударение, а над съчинителния съединителен съюз *ѣ* – леко придихание. Различаването на съюза от местоимението се постига чрез надредните знаци, вж. *ѣ* (дателен падеж ед. ч. на с. 199, 200) и *ѣ* (седем пъти на с. 198).

7. 2. Над винителната форма на третоличното местоимение за ж. р. ед. ч. *ѣ* се пише съчетание от леко придихание и тежко ударение,

вж. ѧ` (с. 149).

7. 3. **Букви, изписани като надредни знаци.** В РС са засвидетелствани случаи, в които отделни букви от края на думите са изписани в надредна позиция. По този начин са изписани думи, които се намират в началото, в средата и в края на реда, вж. следните примери:

А. в началото и в средата на реда: про'клл̄ (с. 154), ра'ботѣ (с. 155), да хва'лӣ (с. 184), ѡста'нѧ̄ (с. 198), гово'рѣ̄ (с. 204), попи'тѧ̄ (с. 204), да вы'дѣ̄ (с. 147), са оѡ'бж'рнѧ̄ (с. 208), ви'дѣ̄ (с. 225);

Б. в края на реда: неможѧ̄ (с. 151), фа'тѣ̄ (с. 156), полв'чѣ̄ (с. 157), ѣдӣ (с. 162), оѡ'ти'ва̄ (с. 169), ре'кѣ̄ (с. 159, 183), мы'слѣ̄ (с. 196), не наме'рѣ̄ (с. 159), да ѧ` пи'тѧ̄ (с. 202), согрѣ'ша'ва̄ (с. 206), фа'тѣ̄ (с. 219), пи'шѧ̄ (с. 221), несмѣ'ѧ̄ (с. 221), нисж'мѣ̄ са оѡ'вѣ'рѣ̄ (с. 223), ша са по'лжова̄ (с. 224).

Навярно Матей Преображенски се старае да спестява място и затова прибегва по-често към съкращаване на думи по посочения тук начин. Този способ обаче не е последователно използван. Открити са случаи, в които една и съща дума е изписана по различни начини, вж. например цр̄квѣ̄ (с. 225) и цр̄кѣ̄ (с. 298), ѣди'нѣ̄ (двукратно на с. 163) и ѣди'нѣ̄ (с. 164), глѣ'дѣ̄ (с. 162) и глѣ'дѧ̄ (с. 177). Дори и думи, които се намират в края на реда, невинаги се пишат еднакво, например мы'слѣ̄х̄ (с. 163) и мы'слѣ̄хѣ̄ (с. 164).

II. Надредни знаци в печатните книги на Матей Преображенски.

Пет от книгите на Матей Преображенски (МК, ПОГ, ПРВ, ПИД и ЗП) са отпечатани с черковнославянската кирилица⁵, а последната му печатна книга (П) е издадена с гражданската азбука⁶.

Отдавна е посочено, че Матей Преображенски използва черковнославянската кирилица поради религиозни съображения, тъй като самият той е убеден християнин и при това е монах (*Бурмовъ* 1935: 233, кол. 1), а и образованието му е религиозно (*Братанов* 2006а: 25). Освен това Матей Преображенски схваща черковнославянската азбука като изконната наша азбука (*Братанов* 2006а: 29). Жанрът на съответната книга не оказва влияние върху избора на шрифта – с черковнославянската кирилица са отпечатани сборници, съдържащи религиозни текстове (МК и ПОГ); книга, посветена на религиозни теми (ЗП); религиозно-нравоучителна книга (ПРВ); книга със светско съдържание (ПИД). Отпечатването на П, която съдържа само произведения със светски характер, с гражданския шрифт обаче показва, че Матей Преображенски се съобразява с все по-разширяващото се присъствие на гражданската азбука в нашата книжнина през третата четвърт на XIX век (за постепенното налагане на гражданската азбука в нашата книжнина от средата на XIX в. вж. *Русинов* 1985: 25).

Книгите, отпечатани с черковнославянската азбука, *са набрани без надредни знаци, макар че печатницата на Дунавската област разполага и с надредните знаци*⁷.

Надредни знаци присъстват само в отделни малобройни случаи в печатните книги на Матей Преображенски. По-често са изписани надредни знаци само над буквите ѳ, и, ѵ (оѵ) и ѿ, когато те се намират

в абсолютното начало на думата. В тези случаи обаче е налице значително разнообразие, вж. например *изгъвено* (ПИД, с. 27), *изліа* (ЗП, с. 7), *изъ* (ПРВ, с. 8), *да имашъ* (ПРВ, с. 8), *ѣтѣшеніе* (ПИД, с. 3), *ѣтѣши* (ПИД, с. 59), *ѣста та имъ* (ЗП, с. 18), *ѣченіе* (ЗП, с. 29), *ще са оѣмысли* (ЗП, с. 5), *да не ѣде* (ЗП, с. 228), *ѣзычницы* (ЗП, с. 204), *не ѣде* (ЗП, с. 213), *ѣретикъ* (ПРВ, с. 92), *оѣлови* (МК, с. 45), *оѣгодницы* (МК, с. 47), *ѣдинъ* (ПРВ, с. 17), *ѣпотрѣблавѣтъ* (МК, с. IV), *ѣтѣшеніа* (ПИД, с. 11), *са ѣдавило* (ПИД, с. 7), *оѣчастницы* (ЗП, с. 7), *ѣдѣтъ* (ЗП, с. 247), *ѣвѣренно* (ПИД, с. 59), *ѣкрѣпава* (ПИД, с. 10), *са ѣтѣсни* (ПИД, с. 10), *ѣѣтишъ* (ПИД, с. 10), *оѣстроеныа* (ЗП, с. 4), *са оѣмили* (ПРВ, с. 10). Понякога леко придихание се пише дори над буква за гласен звук, която се намира в средисловие, вж. *Фрѣгійскій* (МК, с. 41).

Над буквата *і*, намираща се в началото на думата, Матей Преображенски поставя една точка или гъсто придихание, вж. *ікона* (ПИД, с. 26), *іконѣ тѣ* (ПИД, с. 27), *іконѣ тѣ* (ПИД, с. 11). Когато буквата *і* се намира в средисловие, над нея се пише една точка, а порядко – две точки, вж. например *Христіа́нинъ* (ПРВ, с. 14) и *всѣ́кій* (ПРВ, с. 14).

В печатните книги на Матей Преображенски ударението по правило не се отбелязва. Случаи, в които то е изписано, са голяма рядкост, вж. например *на̀ дѣси имало* (ЗП, с. 42) и *па̀ра̀* (ЗП, с. 90).

Открити са и грешки при изписването на ударенията, вж. *и́згнѣно* (ПИД, с. 27) и *кѣпи* (ПИД, с. 22).

Матей Преображенски пише надреден знак с вид на ударение над енклитичното местоимение за ж. р. *ѣ* (лично или притежателно), за да различава местоимението от съюза *и* (конкретни случаи на изписване на *ѣ* вж. например в ПИД, с. 4, 6, 7, а на *ѣ* – в ПИД, с. 3). В книгата П обаче, той не поставя този надреден знак над местоименната форма, а изписва местоимението с буквата *ѣ* (вж. например П, с. 99).

Над главни букви, намиращи се в началото на думата, най-често не се поставя надреден знак. В спорадични случаи над буквата *І* се поставят две точки или *исо*, вж. *Ѳстиніановы* (ПИД, с. 37) и *Італіа* (ПИД, с. 36).

В печатните книги на Матей Преображенски не се употребяват паерчик и титли. Думи, които в черковнославянските книги се съкращават чрез титла, тук са изписани без съкращение, вж. например *Богъ* (ЗП, с. 54, 57), *Господъ* (двукратно в ЗП, с. 128), *Христосъ* (ЗП, с. 72), *Богородица* (ЗП, с. 54), *Ангѣлы тѣ* (ЗП, с. 64).

Числени стойности в разглежданите книги се означават почти винаги с цифри, а не с букви, както е в черковнославянските книги. В редките случаи, когато Матей Преображенски употребява букви с тяхната числена стойност, той не пише титла над буквата, вж. *лі день* (МК, с. 39, 41).

III. Изводи. Употребата на надредните знаци в РС в повечето случаи е съобразена с особеностите на черковнославянския правопис, но в отделни случаи се отклонява от черковнославянската правописна норма. Това е особено очевидно при изписването на букви като надредни знаци, а също така и при употребата на паерчика и на титлите⁸.

Употребата на надредните знаци в Кни'жица ма'лаа и в печатните книги на Матей Преображенски е показателна за промените, които настъпват в графиката на българските книги от средата и третата четвърт на XIX в.: в РС употребата на надредните знаци е почти напълно съобразена с черковнославянския правопис; в МК, ПОГ, ПРВ, ПИД и ЗП вече е налице значително опростяване на графиката – обикновено липсват надредни знаци, а в случаите, където са изписани, са допуснати немалко отклонения от черковнославянския правопис⁹; книгата П е отпечатана с гражданската азбука и в тази книга не се поставят надредните знаци.

Посочените факти са показателни както за развитието на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX в., така и за стремежа на Матей Преображенски да демократизира до известна степен своя правопис.

БЕЛЕЖКИ

1. Предложеното съобщение е част от по-голямо изследване, в което ще бъдат разгледани всички особености на езика на Матей Преображенски.

2. Ръкописният сборник на Матей Преображенски сега се намира във ф. 21 К, оп. 1 (фонд на Народното читалище “Съединение” – с. Михалци, а. е. 95а) на Окръжния държавен архив – В. Търново. Изказвам своята искрена благодарност на специалистите от Архива, които ми съдействаха да работя със сборника.

3. В предложеното съобщение Ръкописният сборник на Матей Преображенски ще бъде означаван със съкращението РС или със заглавието **Кни'жица ма'лаа**. Кратки сведения за съдържанието на РС вж. в *Братанов* 2006: 87. Българската част на РС обхваща автобиографични бележки (с. I – II), исторически бележки (с. III) и **Ч'с'дноє пов'ѣстован'іє, цѣ са сл'с'чи въ на'ши те дни: ѿ ѣди'нз ѡц'з пвстиннолю'бный** • (с. 147 – 227), а останалите части на **Кни'жица ма'лаа** са на черковнославянски език.

4. Опис на печатните книги на Матей Преображенски вж. в следните трудове: *Теодоровъ-Баланъ* 1909: 806, кол. 2 – 807, кол. 1, № № 9070 – 9073; *Погорелов* 1923: 531, № 863; 552, № 936; 603 – 604, № 1132; 604, № 1133; 651, № 1309; *Стоянов* 1957: 287, кол. 1 – 2, № № 6070 – 6075; *Ковачев* 1986: 3 – 4; *Ковачев* 1988: 133 – 134; *Братанов* 2009. Тук ще означавам печатните книги на Матей Преображенски със следните съкращения: **МОЛѢБНЫ КАНОНЫ** – със съкращението **МК**; **ПОДОБЫИ** на осьмт'ѣхъ гласове – с **ПОГ**; **ПРИТЧИ ВАРЛААМОВЫ** – с **ПРВ**; **ПОВ'БСТИ НА ИЗГУБЕНО-ТО Д'БТЕ** – с **ПИД**; **ЗАЩИТА НА ПРАВОСЛАВІЕ ТО** – със **ЗП**; **ПРИКАСКИ** или Нравоучителни прим'ѣри – с **П**.

5. За графичните особености на сборника **МК** вж. *Братанов* 2008.

6. За графичните особености на книгата **П** вж. *Братанов* 2007.

7. Това се доказва от факта, че някои от цитатите на черковнославянски език, включени в печатните книги на Матей Преображенски, са набрани с надредните знаци (така са отпечатани например цитатите на черковнославянски език в **ПИД**, с. 2).

8. Както посочват Кл. Карагюлев и И. Бакалов, съкращаванията на думи чрез титли в черковнославянските писмени текстове „сж по'чести и за н'ѣкои сж дадени много тънки правила” (*Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 13, бел. под л.).

9. Грешките при употребата на надредните знаци в печатните книги на Матей Преображенски не се дължат на книжовника, а на Дунавската печатница. Това се доказва от липсата на подобни грешки в **РС**.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Кни'жица ма'лаа, содер'жа'щаа въ себѣ оу'ста'въ чиноположе'ніа мона'шескагѡ ѡб'раза. ѡбрѣта'ются же ѿ и'ни'и полѣ'зны'иша словѣса стѣ'хъ ѡцѣ' • Спи'санныа мат'фе'ем' мона'хѡ, жи'тлаа терноводерве'нтскагѡ монастир'а, прев'раже'ніе гдѣ'не, за своѡ по'лзу, ѿ потре'бъ. въ лѣ'то ѡ хрѣ'та. 4дѣ'нѣ. мѣ'цъ фев'рса'рій.

2. МОЛѢБНЫ КАНОНЫ Ко св'атомъ славномъ м'ченикѡ МИНѢ за изг'вѣна вещь. и Ко св. св'ащенном'ченикѡ АНТИПѢ За зѣ'воболь и гла'воболь и за др'зги болѣ'сти. СЪСТАВИЛЪ М. ПЕТРОВЪ Монахъ св'ато Преображенецъ въ Търновско окр'жіе. Русчюкъ, Въ Печатниц'ѣтѣ на Дунавск'ѣтѣ область, 1867, 47 с., 8⁰.

3. ПОДОБИИ на ос'мтѣхъ гласове За об'зченіе на новоначалныте, съб'раны изъ църковныте книги; отъ МАТЕА ПЕТРОВЪ Монахъ св'ато Преображенецъ въ Търновско окр'жіе. Русчюкъ, Въ Печатниц'ѣтѣ на Дунавск'ѣтѣ область, 1867, 45 с., 16⁰.

4. ПРИТЧИ ВАРЛААМОВЫ съ др'зги іоше прибавленіа Отъ пролога, и отъ др'зги книги събралъ и На просто Б'лгарски привелъ М. ПЕТРОВЪ монахъ св'ато-преображенскій въ Търновско окр'жіе. РУСЧЮКЪ, Въ Печатниц'ѣтѣ на Дунавск'ѣтѣ область, 1868, 103 с., 8⁰.

5. ПОВѢСТИ НА ИЗГУБЕНО-ТО ДѢТЕ. И ВЕЛИСАРИА, военачалникъ-тъ на Іустиніана великаго. *преписалъ и поправилъ* Матей Петровъ. Монахъ Св'атопреображенскій въ Търновско окр'жіе. РУСЧЮКЪ, Въ печатниц'ата на Дунавската область, 1870, 72 с., 8⁰.

6. ЗАЩИТА НА ПРАВОСЛАВІЕ ТО нападнато отъ протестантскитѣ миссіонеры съсъ разны брошурѣ. Издалъ М. Петровъ монахъ св'ато-преображенскій. РУСЧЮКЪ, Въ книгопечатниц'ѣтѣ на Дунав. Область, 1870, 276 с., 8⁰.

7. ПРИКАСКИ или Нравоучителни примѣри за прочитаніе на всѣкиго, който желае своето поправленіе. *събралъ и нарѣдилъ* Монахъ

Матей Петровъ Прѣображенскій. Изданіе първо. Руссе, Въ печатницата на Дунавската област, 1872, 136 с., 8⁰.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Алв'пій* 1991: 'еромона'хъ 'Алв'пій (*Гамано'вичз*). ГРАММАТИКА ЦЪРКОВНО-СЛАВАНСКАГѠ АЗЫКА. Москва, Издательство "Паломник", 272 с.
2. *Атанасий* 1986: Архимандрит д-р *Атанасий Бончев*. Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и речник на църковнославянския език. Фототипно издание. С., Синодално издателство, 236 с.
3. *Братанов* 2006: *Иво Братанов*. Графични особености на Ръкописния сборник на Матей Преображенски. – *Научни трудове на Русенския университет "Ангел Кънчев"*. Т. 45, серия 5.2. – Езикознание и литературознание. Педагогика и психология. Русе, с. 87 – 91.
4. *Братанов* 2006а: *Иво Братанов*. Езикът на Матей Преображенски. – *Научни трудове на Русенския университет „Ангел Кънчев"*. Т. 45, серия 7.2 – Майски научни четения. Русе, с. 25 – 30.
5. *Братанов* 2007: *Иво Братанов*. Графични особености на сборника „ПРИКАСКИ или Нравоучителни примѣри" на Матей Преображенски. – *Известия на Научния център „Св. Дазий Доростолски"* – Силистра към Русенски университет „Ангел Кънчев". Кн. II, с. 269 – 275.
6. *Братанов* 2008: *Иво Братанов*. Графични особености на сборника МОЛѢБНЫ КАНОНЫ на Матей Преображенски. – *Арnaudов сборник* (Доклади и съобщения). Т. 5. Русе, Издателство „ЛЕНИ-АН", с. 422 – 425.
7. *Братанов* 2009: *Иво Братанов*. Печатните книги на Матей Преображенски. – *Известия на Научния център „Св. Дазий Доростолски"* – Силистра към Русенски университет „Ангел Кънчев". Кн. III (под печат).
8. *Бурмовъ* 1935: *Александъръ Бурмовъ*. Книжовната дейность на от. Матей (Църковни и нравоучителни книжки). – Сп. "Духовна култура", кн. 64; С., октомврий, с. 233 – 240.
9. *Карагюлевъ* – *Бакаловъ* 1900: *Грамматика на църковнославянския езикъ* съсъ сборникъ отъ систематично наредени

за граматиченъ разборъ примѣри и образци и рѣчникъ на по-малко познатитѣ думи, които се срѣщатъ въ тѣхъ. За употреба въ Богословскитѣ училища и за самообразуване стѣкмили *К. Карагюлевъ* и *И. Бакаловъ*. С., Издава Св. Синодъ на Българската Църква, 264 с.

10. *Ковачев* 1986: Ст. н. с. *Марин Ковачев*. Отец Матей Преображенски (Миткалото). Библиографски указател. В. Търново, Издава Окръжната библиотека “П. Р. Славейков”, 38 с.

11. *Ковачев* 1988: *Марин Ковачев*. Отец Матей Преображенски. Библиографски указател. – *Отец Матей Преображенски – Миткалото* (Статии и научни съобщения). Съставител *Тодорка Драганова*. С., Издателство на ОФ, с. 133 – 154.

12. *Погорелов* 1923: Проф. *Валерий Погорелов*. Опис на старите печатани български книги (1802 – 1877). С., Издава Народната библиотека в София, 796 с.

13. *Русинов* 1985: *Русин Русинов*. История на българския правопис. Второ издание. С., ДИ “Наука и изкуство”, 147 с.

14. *Стоянов* 1957: Д-р *Маньо Стоянов*. Българска възрожденска книжнина (1806 – 1878). С., ДИ «Наука и изкуство», 664 с.

15. *Теодоровъ-Баланъ* 1909: *А. Теодоровъ-Баланъ*. Български книгописъ за сто години (1806 – 1905). С., Издава Българското книжовно дружество въ София, 1668 с.